

УДК 159.9.016.1

ТАТЕНКО В.О., д. психол. н.
м. Київ

НАУКОВА ПСИХОЛОГІЯ ПРО ДУШУ І ДУХ ЛЮДСЬКИЙ

У статті представлені теоретичні дослідження проблеми "душі" та "духу" в психологічній науці. На основі теоретичного аналізу обґрунтовано використання в понятійному апараті наукової психології понять "дух" та "душа". Досліджено психологічний аспект зазначених категорій, виявлено їх синергетичні та інтеграційні характеристики в розвитку індивідуальності особистості.

Ключові слова: дух, душа, діяльність, поведінка, рефлексія, вчинок, особистість, індивідуальність.

В статье представлены теоретические исследования проблемы "души" и "духа" в психологической науке. На основе теоретического анализа обосновано использование в понятийном аппарате научной психологии понятий "дух" и "душа". Исследован психологический аспект указанных категорий, выявлены их синергетические и интеграционные характеристики в развитии индивидуальности личности.

Ключевые слова: дух, душа, деятельность, поведение, рефлексия, поступок, личность, индивидуальность.

The paper presents the theoretical research on the "soul" and "spirit" in psychological science. Based on theoretical analysis reasonably use in apparatus of scientific psychology concepts of "spirit" and "soul". Investigated the psychological aspect of these categories, they found synergy and integration characteristics of individual personality.

Keywords: spirit, soul, activity, behavior, reflection, action, personality and individuality.

Постановка проблеми. Коли сучасна вітчизняна психологія отримала право на вільне теоретико-методологічне самоврядування, у ній все частіше почали з'являтися визначення психічного, в яких згадуються поняття "душа" і "дух". У першу чергу, це пов'язано із розширенням психологією кола своїх досліджень, які сьогодні включають у себе не тільки інструментальні-операційні, структурно-функціональні, діяльнісно-поведінкові, але й ціннісно-смыслові, соціокультурні, інтимно-особистісні, індивідуально-неповторні, душевно-духовні характеристики психічного життя. Другим важливим фактором розвитку психології можна вважати поступову гуманізацію науково-психологічного пізнання. То ж дослідження місця понять "душа" та "дух" в науковій психології набуває все більшої актуальності.

Об'єкт дослідження: наукові уявлення про "душу" та "дух" людини

Предмет дослідження: психологічні характеристики душевного та духовного в людині.

Мета дослідження: дослідити місце та роль категоріальної сутності "душі" та "духу" людини в системі психологічних знань.

Душа. Питання щодо наукового статусу поняття "душа" завжди було і залишається сьогодні предметом гострих дискусій між "світськими" і "релігійними", віруючими і не віруючими психологами. "Психологія, у власному розумінні цього слова, перебуває ще більш, ніж історія, у тісному відношенні до релігійних систем... Всі релігійні системи не тільки виникли з потреб душі людської, але й були, у свою чергу, своєрідними курсами психології... Великі психологічні істини, що приховані в Євангелії, поширювалися разом з євангельським вченням... Яка книга у світі представляє більш глибоку психологію, більш вірне знання людей, і яка книга у світі більше читалася, слухалася, обмірковувалася! Якщо ж євангельська психологія... зробилася загальним надбанням християнського світу, тобто всього освіченого європейського світу, то яким же чином психолог може не знати цієї психології, може

обійти її, обмеживши свої пізнання теоріями Гербарта, Бенеке або якого-небудь іншого надуманого вченого?” – зазначав К.Д.Ушинський [6, с. 426-427].

На думку С.Л. Франка, прекрасне визначення “психологія – вчення про душу” – було просто незаконно викрадено і використано як титул для іншої наукової галузі. При цьому ми не стоїмо перед фактом заміни одних вчень про душу іншими, а перед фактом суцільного усунення вчення про душу і заміну його вивченням так званих “душевних явищ”, відірваних від їх внутрішнього ґрунту. Нинішня психологія не є наукою про душу, а, у кращому випадку, є суміш якихось логічних, соціальних, фізіологічних, філософських побудов і умовиводів. Одне безсумнівно, констатує він, – “живий, цілісний внутрішній світ людини, людська особистість, те, що ми поза всякої теорії називаємо нашою “душею”, нашим “духовним світом”, у цій науці повністю відсутнє... Те, що в теперішній час відсутнє і відсутність чого ми хворобливо відчуваємо, є саме наукове, чисто теоретичне пізнання сутності людської душі” [7].

На думку Ж. Годрфруа, уявлення про нематеріальну душу, яка управляє матеріальним організмом, – це дуалістична концепція, що сходить до часів доісторичних. “У науковій психології, однак, утвердилось уявлення, що наші почуття і думки – це всього лише результат життєдіяльності нервових клітин, об’єднаних в один орган – головний мозок”. [8, с. 84].

Зрозуміло, що визначення психіки як функції мозку не можуть не викликати запитань, а то і досить жорстких критичних зауважень з боку тих психологів, які визнають реальність душі. Чому, запитують вони, психологія відмовляється від поняття душі, але все таки продовжує називати себе “наукою про душу”.

Представники сучасної християнської психології ще більш критично і емоційно висловлюються з цього приводу, зазначаючи, що світська наукова психологія страждає разючою бідністю думок і висновків. Що всі “відкриття” її – товкотеча на одному місці, різні повороти навколо того ж самого стовпа. Під вигадливими термінами, що можуть викликати враження тільки у мало- і напівграмотних людей, приховується повна злиденність змісту. Учені психологи не знають і не підозрюють про існування ні тих почуттів, ні тих настроїв, якими горить подвижник. Навіть рух власних страстей, гордості, марнославства, невір’я й тому подібне, ними не вивчається. І, мовляв, зовсім інша річ – святоотечеська психологія. Це – одкровення нового життя, це проникнення в такі куточки й глибини людського духу, які ніякому психологові з усіма його тонкими інструментами не під силу. Вивчення такої психології означає входження в неозоре й бездонне море духовних одкровенень і осяянь [9].

Що ж може відповісти сучасна наукова психологія цим закидам?

Насамперед, варто пригадати, що в історії психології відомо чимало випадків, коли дослідники, які з тих чи інших мотивів дійсно вважали недоцільним чи навіть помилковим застосування в науковій психології

поняття “душа”, намагалися змінити її назву. Так, зокрема, Дж. Уотсон назвав психологію біхевіоризмом, або наукою про поведінку, В.М.Бехтерев – рефлексологією, К.М.Корнілов – реактологією. І.П.Павлов взагалі пропонував з точки зору науки говорити про вищу нервову діяльність, а не про психіку.

Проте, існує і інша тенденція. Так, рухаючись в руслі природничо-наукової парадигми і, тим самим, відстоюючи статус повноцінної науки, психологія, з часом почала розуміти, що її об’єкт – психіка усе менше задовольняє різного роду редуціоністським визначенням: з одного боку – фізичним і фізіологічним, а з іншого, – соціологічним. Відтак, завжди були і нині продовжуються пошуки аргументів на користь існування психічного як окремого суцього, яке сутнісно не розчиняється в іншому, а знаходиться з цим іншим у взаємодії.

Основна критика наукової психології іншими суб’єктами пізнання психічного, душевного і духовного життя, зводиться, переважно до того, що вона, начебто, обходить стороною вивчення ряду феноменів, які прийнято називати “душевними проявами” (совість, скромність, ніжність, милосердя тощо). Наступний закид стосується того, що вона досліджує все таки якісь зовнішні прояви душевної активності, але не спроможна дійти до розкриття сутнісних глибин самої душі. Ще одне зауваження зачіпає проблему цілісності внутрішнього життя людини, а власне, відсутності у науковій психології уявлень про ту інстанцію чи субстанцію, яка цю цілісність забезпечує. І, нарешті, – найбільш дошкульне зауваження стосується природи психіки, зокрема, її визначення як функції мозку.

Відразу зазначимо, що цілком компетентні і достатньо розгорнуті відповіді на питання, що стосуються проблеми душі, наукова психологія вже не раз давала, але ж, як правило, з матеріалістичних (діалектико-матеріалістичних) позицій. Проте, сучасна наукова психологічна думка не обмежується матеріалістичними поглядами на психіку людини.

Прикладом підходу, у якому психічне в його сутнісних ознаках і визначеннях певним чином поєднується з душевним і духовним в людині, можна вважати вже згадану працю С.Л. Франка “Душа человека”, який з позицій гуманістичного філософського (онтологічного) і конкретно наукового (психологічного) знання відтворив, по суті, платонівське розуміння душі як посередника між світом ідей і світом речей. “Голова душі знаходиться на небі, ноги її на землі”. Цією цитатою з Плотіна завершує він своє фундаментальне дослідження природи людської душі, яка пов’язує неосяжну нескінченність, повноту, актуальну прозорість і єдність абсолютного буття з обмеженістю, темнотою, роз’єднаністю і мінливістю буття емпіричного. У цьому, на його думку і полягає сутність людської душі.

Дехто із представників сучасної наукової психології, намагаючись зірвати з неї ярлик “бездушності”, показує, що її відрив від теми душі був історично обумовлений, зокрема, необхідністю поглибленого об’єктивного

вивчення її проявів, а саме – механізмів функціонування психіки, різного роду психічних функцій, процесів, що мало велике значення для практики. До речі, навіть Г.І.Челпанов зауважував, що психічні явища в принципі можна вивчати, абстрагувавшись певною мірою від того, що психологія є наука про душу, тобто від остаточного розуміння сутності психічного, наприклад, його непротяжності тощо. Для М.М. Бахтіна і душа, і особистість – унікальні, індивідуальні цілі, принципово незавершені, що виражають себе у відповідності з поточним, знову ж таки унікальним діалогом. Тому, останній вважав принципово неможливим вивчати душу традиційними природничо-науковими методами: "Проблема душі методологічно є проблемою естетики, вона не може бути проблемою психології, науки безоціночної і каузальної, оскільки душа, хоча і розвивається і постає у часі, є індивідуальне, цілісне і вільне ціле" [10, с. 89].

Відомий сучасний російський психолог Б.С. Братусь, намагаючись з'ясувати причини і наслідки втрати науковою психологією свого основного об'єкта – людської душі, бачить можливість подолання цього протиріччя у визнанні її божественної природи. Мовляв, наукова психологія повинна згадати про своє походження, про свої корені, про "ту умову, без якої вона, як і всі наші знання, не мають кінцевого сенсу, а саме – умови існування вищих проявів душі, її Божественного походження і безсмертя" [11]. При цьому автор знаходить потрібну йому підтримку в словах Преосвященного Анастасія, який у 1914 році при відкритті першого в Росії Психологічного інституту визнав можливість і доречність наукового психологічного дослідження, але тільки "зовнішньої сторони душі", тієї її частини, яка обернена до матеріального світу, з яким душа зв'язується через тіло. "Але чи можна досліджувати шляхом експерименту внутрішню сутність душі, чи можна виміряти її вищі прояви? – запитував він, і був категоричний у своїй відповіді, зазначаючи, що не до позитивних, але до найбільш викривлених результатів призвели б подібні спроби (Див. там само).

Ці грізні застереження служителя церкви не повинні особливо бентежити наукових психологів. Адже, як виявляється, істотними ознаками душі тут пропонується розглядати "погаємність" ("сокровенність"), "невимовність", "невловимість" – ознаки, які нічого не говорять про саму душу, а лише стверджують складність, а то і принципову неможливість її наукового психологічного пізнання. Можливо подібні закиди слід розуміти так, що "душевне", "духовне" взагалі не слід намагатися пізнавати, що це не тільки неможливо і непотрібно, але й небезпечно для людини?

Напевно не варто надто перейматися такими загрозами, але слід визнати, що у своєму русі до сутнісних глибин психічного (а не тільки фізичного) світу, наука повинна враховувати як життєдайні, так і небезпечні наслідки своєї пізнавальної активності. Тобто, слід, принаймні, припустити наявність межі, яку психологія не має права переступати, не зваживши на те,

чи буде це знання позитивним для людства тут і тепер, а також там і тоді.

До речі, зрозуміти і якимось зняти означену суперечність дозволяє міркування про психологію і релігію як специфічні соціальні інститути психотерапевтичної самопомогі, що їх людство собі створило і користується їх послугами, в одному випадку, більше спираючись на раціональну терапію, а в іншому, – на сугестивну. Тут принагідно згадати про механізми сугестії, контр-сугестії і контр-контр-сугестії, аналіз яких здійснив в своїх працях Б.Ф. Поршнев.

Але, якщо визнавати реальність існування індивідуальної людської душі, то чому б не спробувати дати їй власне науково-психологічне визначення без посилення на міфи і релігійні догмати. І такі спроби все частіше можна спостерігати в сучасній психології. Так, В.М. Шадриков, аналізуючи сутність і зміст науково-психологічних уявлень про внутрішній світ людини, підкреслює, що це, насамперед, – "живий" світ, а "потребово-емоційно-інформаційна субстанція, що представляє внутрішній світ – це жива субстанція". Відтак, можна сказати, зауважує він, "що ця потребово-емоційно-інформаційна субстанція і є душа людини. Ця душа живе в єдності з тілом і відносно незалежна від зовнішнього світу.... Душа живе й може сама себе рефлексувати, може в кожний момент часу проживати все життя або окремі події. Із цього погляду душа живе поза часом". Душу не слід зводити до її проявів: окремих відчуттів, прагнень, думок. Вона як ціле не зводиться до своїх частин і в той же час не існує поза психічними явищами [12, с. 404-405]. Виходячи із цих міркувань, В.Н. Шадриков робить висновок про те, що "душа" цілком заслуговує на те, щоб її визнати науковим поняттям. Свій висновок він підкріплює посиленням на Г.І. Челпанова, який вважав, що наш психічний організм не є простим механічним з'єднанням окремих частин, а теж є щось ціле, єдине, подібно тілесному організму. Цій єдності властива сталість і відносна незмінність, а це – ті властивості, які характеризують субстанцію [Див. там само]. Згадується також про спеціальні дослідження поширеності тих чи інших значень слова "душа" в російській мові. Виявляється, це поняття використовується переважно у двох аспектах: як "внутрішній, психічний світ людини", її переживання, настрої, почуття тощо і в теологічному плані, як щось безсмертне, нематеріальне, існуюче незалежно від тіла, що зв'язує людину з Богом. При цьому найвищу частотність слово душа має в значенні "внутрішній психічний (психологічний) світ" людини. У своєму релігійному значенні воно вживається набагато рідше. Підраховано (С.Г. Тер-Мінасова), що чемпіоном із частотності вживання слова душа є О.С. Пушкін. При цьому абсолютна більшість уживань цього слова – 510 разів – відповідає значенню "внутрішній психічний світ людини". У значенні ж "нематеріальне начало у людині, що продовжує жити після її смерті", воно вжито всього 44 рази.

О.А. Донченко з позицій фрактальної психології вводить поняття “психофракталу” як “інформаційно-енергетичної епіструктури”, що є породженням так званої польової, вільної психіки і яку в народі називають душею чи духом. “Це той дух-душа, який можна зіпсувати, ушкодити, спотворити, але який неможливо знищити” [13, с. 35].

Дух. Якщо душа асоціюється з науковим уявленням про “внутрішній світ людини”, “потребово-емоційно-інформаційну субстанцію”, “інформаційно-енергетичну епіструктуру”, то з чим тоді слід асоціювати поняття “дух” і як бути з поняттям психіки чи психічної реальності, якщо два попередні поняття таки будуть включені в науковий обіг?

Відповідь на це питання намагався віднайти свого часу С.Л. Рубінштейн. Психічна діяльність як така, зазначав він, безпосередньо відноситься до природного світу, у своєму функціональному аспекті виступає як природне явище. Однак, беручи участь у регуляції дій індивіда, виражаючи його потреби, інтереси, відношення до світу, вона виступає вже в іншій якості: як душевна діяльність, як свідомість, що передбачає відношення суб’єкта до об’єктивної діяльності, чи як духовна діяльність, що має той чи інший ідейний зміст [14, с. 259-260]. І далі. Як діяльність мозку, психічна діяльність є чисто природне явище. Як регулятивна інстанція, що існує незалежно від рефлексії, вона знаходить статус “душевної діяльності”. Насичена відносинами людини до інших людей, вона виступає як “душевна”, але вже в іншому розумінні цього слова. У міру того як з життя й діяльності людини, з її безпосередніх безвітних переживань виділяється рефлексія на світ і на саму себе, психічна діяльність починає виступати як свідомість. Коли людина в ході громадського життя освоює зміст знань, її психічна діяльність виступає знову в новій якості – духовної діяльності [Див. там само].

Як можна зрозуміти, С.Л. Рубінштейн для того, щоб зняти з понять душі і духу містичний ореол і ввести їх в лоно науки, послуговується категорією “діяльність” і вибудовує чітку пояснювальну модель: діяльність мозкова – діяльність психічна – діяльність душевна – діяльність духовна. При цьому дві останні він розглядає як форми і рівні прояву саме психічної діяльності, що дає певні підстави вважати душевне і духовне об’єктом психологічної науки.

Проте, залишається відкритим питання про те, хто є суб’єктом усіх цих діяльностей? Адже в історії психології можна зустріти чимало випадків, коли таким суб’єктом вважався саме дух чи саме душа. При цьому відсилання до поняття “людина” не знімає проблеми. Як зауважував О.М. Леонтьєв, заміна одного невизначеного поняття іншим нічого науці дати не може.

Тому, варто спробувати, слідом за С.Л. Рубінштейном, продовжити співвідносний аналіз понять “психіка”, “душа” і “дух”, маючи на увазі що у “психічної діяльності” має бути свій “діяч”.

Так, найбільш суттєвою ознакою того, що позначається словом “Дух” та пишеться з великої літери, є

здатність останнього творити світ із себе, бути вільним суб’єктом процесу постійного оновлення цього світу за законами істини, добра, краси і любові, яка їх поєднує. Духовний рівень, не заперечуючи всі інші, вважається вищим у становленні людини людиною. Духовне протистоїть земному у тому сенсі, що намагається піднести його до рівня ідеального, вірцевого життя як такого, що найбільшою мірою відповідає ідеї людини як творця.

Але на яких підставах, за яких умов дух у вище означеному його розумінні може вважатися об’єктом психологічного пізнання? Адже проблемою істини також опікується логіка, проблемою добра – етика, краси – естетика, проблемою духовності – філософія, культурологія.

По-перше, психологія традиційно займається проблемою творчості, досліджує її механізми, закономірності, способи здійснення, мотиви і відповідні здібності. Власне психологія обдарованості, талановитості, геніальності є ніщо інше як наука про креативні можливості людського духу. По-друге, оскільки акт творення навіть на найвищому, божественному рівні духовності просто не можливий без уяви і без натхнення, то і цими своїми сторонами дух постає як об’єкт психологічного пізнання. По-третє, окрім психології актів, процесів і функцій існує психологія образів, змістів, цінностей, смислів, подій і вчинків. Відтак, розуміння і переживання конкретним людським індивідом істинності і значущості вищих, власне духовних цінностей і смислів, спроможність до здійснення моральних вчинків, високодуховних героїчних подвигів заради торжества ідеї, що уособлює сутність людського буття, а також переживання відповідальності за вчинене, свого “не-алібі у бутті” (М.М. Бахтін), – усе це об’єднується поняттям “духовний світ” і характеризує людину як діяча, творця у вищому розумінні цих слів. Саме ця суб’єктна інтенція і потенція, природа якої і досі залишається предметом дискусій, була узагальнена спочатку у міфологічному, а потім у релігійному і філософському понятті “дух”.

Сучасна психологічна наука поки що не поспішає включати те, що позначається словом “дух” у своє об’єктне поле. Однак розвідки у цьому напрямку ведуться. Зокрема, В.П. Зінченко обґрунтовує необхідність дослідження психологією поряд із “буттєвим” і “рефлексивним” – “духовного шару свідомості”. “Очевидно, в духовному шарі свідомості людську суб’єктивність представляє Я в його різних модифікаціях та іпостасях. Саме це Я, що складає момент усякої свідомості, повинно розглядатися як одна з утворюючих духовного шару свідомості – його суб’єктивної чи суб’єктної складової” [15, с. 223]. Таким чином, включення до об’єкту наукового психологічного пізнання реальності, що позначається категорією “дух” дозволяє сутнісно поглибити уявлення про психічну реальність як таку, що не тільки відображує чи регулює, але й творить дійсність, виступаючи в ролі *суб’єкта* цього процесу.

Якщо основну ознаку духу становить суб'єктна активність творіння, то що в такому разі є найбільш характерною психологічною ознакою душі?

Знову ж таки, узагальнюючи історію розвитку уявлень про душу, можна зробити припущення, що найкраще розкрити її специфіку дозволяє поняття "ставлення" з усіма його синонімічними значеннями. Якщо слово дух більше асоціюється з творінням, то слово душа – з переживанням. Головне джерело душевних переживань (як позитивних, так і негативних) міститься у ставленні людини до оточуючого світу і самої себе як водночас тілесно-плотської і душевно-духовної істоти.

Вважається, що з розрізненням речі та ідеї як її сутності (Платон), суцього і буття (Парменід), людина прийшла до розрізнення тілесного, душевного і духовного. Тіло було віднесене до суцього як скінченного, а дух – до буття як до вічного. Душа при цьому покликана зв'язати між собою дух і тіло, узгодити їх активність, що не є простою справою. Звідси – душевні муки, постійне напруження, переживання, неспокій, тривога, гнів. Проте, коли духовне і тілесне вдається примирити, душа заспокоюється, відчуває блаженство, радіє. Саме як інстанція, що опікується стосунками, душа визначається як добра або зла, чутлива або байдужа, ніжна або груба, милосердна або жорстока, світла або темна. Чи не тому П.Д. Юркевич залишив розум голові, а душу з її почуттями і переживаннями розмістив у серці. Напевно ближчими до душі також є характерологічні риси, які прийнято називати душевними якостями. Якщо поняття "суб'єктність" найбільше корелює з поняттям "дух", то поняття "душа" найбільше відповідає класичному науково-психологічному уявленню про *особистість*.

Психіка. Тепер черга визначитись з поняттям "психіка", враховуючи, що творчу активність ми поєднали з поняттям "дух", а ставлення визнали сутнісною характеристикою душі. Тут, начебто, залишається одне – визнати за психікою, як головну, функцію відображення дійсності. Принаймні, під таке розуміння психіки можуть бути підведені усі вищі психічні функції, які й досі у багатьох підручниках позначаються як пізнавальні (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява, уявлення, фантазія, емоції, почуття, воля, мова і мовлення тощо).

Психічне, у його співставленні зі змістом понять душевного і духовного, може розглядатися як найбільш близьке у генетичному плані до тілесного. Тому, сюди ж, напевно, варто включити уявлення про темперамент. Саме як діяльність мозку визначав психічну діяльність і С.Л. Рубінштейн, коли співвідносив її з діяльністю душі і духа (Див. вище). Оскільки вищі психічні функції, тип темпераменту, інстинкти, потяги у їх становленні, розвитку і функціонуванні значною мірою залежать від роботи мозку, вищої нервової діяльності, то, цьому рівню психічної активності більше відповідає визначення людини як *індивіда*

(за Б.Г. Ананьєвим). Слід лише пам'ятати, що тут йдеться про психічне в його вузькому розумінні, у співвідношенні з поняттями душі і духу, які ми намагалися повернути психології як науці про пізнання психіки в широкому розумінні цього слова, що позначає позатілесну реальність, яка має інтенцію і потенцію до відображення дійсності та її творення, включаючи і самого творця.

Оригінальні визначення душі і духу та міркування щодо їх взаємозв'язку знаходимо у К.Г. Юнга, який, зокрема, зазначав, що душа ("жива істота") є найвищим проявом тілесного життя, а дух є вищим проявом душевної істоти. Водночас, саме завдяки "реакції душі" ідея (дух, духовне) може стати "автономним комплексом" і панувати над душею [16, с. 279-286].

Продовжуючи міркування у цьому напрямку, можна припустити, що на рівні індивідуально-психічної активності людини тілесне, досягнувши своїх вищих функціональних можливостей, підпорядковується нетілесному-психічному. Тобто, залишаючись функцією мозку, психічне поступово робить мозок своєю функцією. Такого роду функціональні перепідпорядкування відбуваються і надалі: душевне виникає як функція психічного, а потім підпорядковує собі це психічне; у свою чергу, духовне з'являється як специфічна функція душевного, а потім так само користується ним як своєю функцією.

Однак залишається відкритим питання про те, яка сила пов'язує психіку, душу і дух в єдине ціле. На нашу думку, такою онтичною силою володіє наше "я", яке поєднує, синтезує, інтегрує і знімає в собі організмічне (мозок), психічне (індивід), душевне (особистість) і духовне (суб'єктність) у індивідуально-неповторному, унікальному вчинку життєздійснення, що підносить людську істоту до рівня *індивідуальності*.

Отже, як можна бачити, психологічна наука загалом готова до того, щоб розглядати реальність, позначену поняттями душі і духу, як об'єкт свого дослідження. Інша річ, що ці поняття позначають у позатілесній, ідеальній реальності щось таке потаємне, сакральне, чого наука досі не може (чи взагалі ніколи не зможе) до кінця пояснити чи формалізувати, але завжди буде цього прагнути. В усі часи був і залишатиметься надалі в пізнанні психічного простір і час для загадкового, таємничого – такого, у що можна тільки вірити. А, відтак, завжди залишатиметься і необхідність в інших, не наукових формах пізнання феноменів психічної реальності, зокрема, міфологічній і релігійній, що також оновлюються і набувають свого розвитку і також намагаються шукати розумні компроміси з наукою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М. Автор и герой в эстетической деятельности. – В кн.: Эстетика словесного творчества. – М., 1979.
2. Братусь Б.С. Психология: душепопечение и наука / http://oroik.netda.ru/chten_00/bratus.htm.
3. Веккер Л.М. Психика и реальность. Единая теория психических процессов. – М.: "Смысл", 1998.
4. Годфруа Ж. "Что такое психология". – М.: 1992, с. 84

5. Донченко Е.А. Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни). – К.: Знання, 2005.
6. Зинченко В.П. Сознание как предмет и дело психологии / Методология и история психологии. 2006. Том 1. Выпуск 1. – С. 207-231.
7. Мазилев В.А. О предмете психологии / Методология и история психологии. 2006. Том 1. Выпуск 1. – С. 55-72.
8. Невярович В. Похищенная психология: Еп. Варнава. “Основы искусства святости”, Нижний новгород, 1995. Т.2. / www.pravoslavie.ru/jurnal/stolenpsychology.htm.
9. Роговин М.С., Залевский Г.В. Теоретические основы психологического и психопатологического исследования. Томск, 1988.
10. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М.: Изд-во АН СССР, 1957.
11. Ушинский К.Д. Педагогическая антропология. СПб., 1908, Т.2.
12. Франк С.Л. О понятии и задачах философской психологии. – В кн. Франк С.Л. Предмет знания. Душа человека. Мн.: “Харвест” – М.: “АСТ”, 2000. с. 631-990.
13. Шадриков В.Н. Характеристика внутреннего мира / Предмет и метод психологии: Антология / Под ред. Е.Б.Старовойтенко. – М.: Академический проект: Гаудеамус, 2005.
14. Юнг К.Г. Проблема души нашего времени: Пер. с нем. / Предисл. А.В.Брушлинского. – М.: Издательская группа “Прогресс”, “Универс”, 1993. – 336 с.